

Bevezetés

A történészvita a Petőfi Kör második olyan vitája volt, ami nagy visszhangot váltott ki az értelmiségi nyilvánosságban. A Körre az 1956 tavaszi közgazdasági és történész, majd a nyár eleji filozófiai vitákon figyelt fel a társadalom; eme viták által vált ismertté, hogy a politikai kritikának kialakult egy nagy lehetőségeket magában rejtő műhelye, ettől kezdve lett a Petőfi Kör széles közvélemény szemében a „pártellenzéki” ellenállás központi intézménye. A történészvita még sok tekintetben szétágazó volt, nem összpontosított olyan mértékben a szakterület valamely központi politikai jelentőségű kérdésére, mint ezt több későbbi vita tette, de a diszkusszió már itt is elsősorban a politikailag központi jelentőségű szakmai kérdések körül bontakozott ki, s lehetőséget adott arra, hogy a felszólalók a szakmai vita keretében és abba beilleszkedve a legfontosabb ügyekben állást foglaljanak.

A Petőfi Kör harci módszere nagy elődök példáját követte — noha erről kezdeményezőinek nem lehettek tapasztalatai. Egybeesésről, nem tanulásról volt szó. Először a század elején a polgári radikális mozgalom fejlesztette ki azt a módszert, hogy központi közéleti jelentőséggel bíró problémáról egy vitafórum vitát szervez, amelyet szakemberek folytatnak, de laikus közönség előtt, amelybe az tevőlegesen bekapcsolódhat. A *Társadalomtudományi Társaság* és ifjúsági szervezete, a *Galilei Kör* tudományos ankétjain lett a mozgalom központi jelentőségű politikai harci módszere, hogy szakvitákat rendeztek olyan problémákról, amelyek közvetlenül kapcsolatban álltak a kor alapvető közéleti kérdéseivel. A vita így lényegében közéleti vita volt, de szakvitaként került a közönség elé, s ez lehetőséget adott arra, hogy a politikai problémákat egy tudományterület legrangosabb szellemi tekintélyei fogalmazzák meg diszciplínájuk kérdéseiként. Ez rangot adott a vitáknak és eleve kétségtelenné tette, hogy a vitát folytatók a kérdéshez legjobban értő szakemberek, akik politikai véleményüket nem ideológiai elfogultságból alakították ki, hanem szakmai problémák vezették el őket politikai következtetésekhez. A laikus közönség tetszés- és nemtetszésnyilvánítással aktív részese volt a vitának, s laikusok is hozzászóltak, ha olyan érdemi mondanivalójuk volt, amit a pódiumon vitázó szaktekintélyek előtt elő mertek adni. Ez kiszűrte a demagógiát. Csak indulatból fakadó, tartalmatlan felszólalást nem volt ildomos elmondani; aki ilyet próbált, azt a közönség kinézte soraiból. Hasonló vitákat folytatott a húszas-harmincas évek fordulóján a *Bartha Miklós Társaság* is. A hagyomány lényegében folyamatos volt.

A Petőfi Kör ugyanezt művelte, mint elődei, mégpedig valódi forradalommal terhes helyzetben, sokkal nagyobb, izzó légkörű érdeklődéstől

kísérve. Azzal az elődöktől elváló különbséggel, hogy a Petőfi Kör vitái „szétfeszítették” a vitatermek falait, elterjedtek az egész országban és inspirálták további vitakörök alakulását. A másik nem elhanyagolható különbség, mely az elődökkel szemben nehezítette a Petőfi Kör helyzetét az, hogy egy politikailag durván kötelezővé tett, hegemóniára törő, kanonizált ideológiai rendszeren kellett réseket ütni a vitákkal, ellentétben az elődök természetesen gyakorolt pluralizmusával. A szakmai viták megrendezésének stratégiája lényegében az volt, hogy egy-egy, a Rákosi-időben politikai ellenséggé nyilvánított irányzat, szakmai csoport ügyét tüzték napirendre. A cél — amelyet általában elértek, — nem volt más, mint hogy a szakmai közéletből kiiktatott irányzatot nyilvánosan rehabilitálják s egyben a közvélemény bírósága előtt a vádlottak padjára ültessék — személy szerint (!) — az egykori perzekútorokat. Így lett a Petőfi Kör filozófiai vitája *ellen-Lukács-vita*, mely igazságot szolgáltatott Lukács Györgynek 1949–50-es sérelmeiért. Világosan állást foglalt: az egykori „vitában” egyértelműen és maradéktalanul Lukácsnak volt igaza. Ezzel egyben perbe idézte a régebbi vita egykori résztvevőit is, és nyilvánosan leleplezte őket. A Petőfi Kör őszi *pedagógiai vitája* hasonló módon végezte el Mérei Ferenc „pedológiával” vádolt csoportjának rehabilitálását, és így szolgáltatott igazságot a *NÉKOSZ-vita* a nagymúltú diákmozgalomnak.

A vita résztvevőinek jelentős része abból indult ki, hogy sztálinista történehamisítás: tények elferdítése és elhallgatása, a Szovjetunió szervilis dicsérete, a hiteltelen Nyugat-ócsárlás teljes mértékben elvette a történettudomány és a történelemtanítás szavahihetőségét. *Litván György* hangsúlyozta, hogy a történelemoktatás terén nem egyszerűen hibák, hanem bűnök történtek. Ez teljesen új hang volt az akkori Magyarország vitáiban. A vitában kibontakozó kritika a sztálinizmus egyik kulcsproblémáját érintette: a tudománynak tényfeltárásból és valóságismeretből politikai propagandává és politikai célok apológiájává változtatását. A látszólag módszertani kérdésekről szólva *Szigeti József* felvetette a „fő vonal” kérdését a történelmi fejlődés ábrázolásában. A filozófus ekkor a Lukács-iskola tekintélyben másodiknak számító embere volt, a „főtanítvány”; 1956 tavaszi felszólalása nem sejtette, hogy az év őszén ugyanezen tanítványi kör renegátja lesz és évtizedeken át a „revizionizmus” elleni harc élvonalában fog tevékenykedni. *Szigeti* nem vonta kétségbe a „fő vonal” jogosultságát, alkalmazásának olyan koncepcióját adta elő, amely értelemszerűen az „ancilla politicae” koncepció cáfolatát jelentette. *Szigeti* hangoztatta, hogy a „fő vonal” értelmezési körébe tartozó jelenségek különös figyelembe vétele nem eredményezheti az attól eltérő jelenségek

mellőzését. Sőt, bizonyos esetekben különös figyelmet kell szentelni a történelemírásban annak, hogy egy-egy történeti helyzetben miért nem érvényesült az adott körülmények között a „fő vonal”. Ezzel a kutatás hozzájárulhat a „fő vonal” érvényesülési feltételeinek és lehetőségeinek jobb megértéséhez. Jóllehet, ez a gondolatmenet a mai olvasó számára feltehetőleg nyakatekert, lényegét mai fejével is elfogadhatja. Hangsúlyozta Szigeti azt is, hogy a „fő vonal” érvényesülését minden áron, a történeti igazság rovására is bizonyítani akaró felfogás lehetetlenné tette, hogy a magyar marxista történetírás fel tudja tárni a magyar történeti fejlődésnek azokat a sajátosságait, amelyek a haladást gátolták.

A politikai szempontból központi jelentőségű kérdés, amely a vitát is uralta, a *párttörténet* volt; akkor természetesen a magyar kommunista mozgalom, a hatalmat gyakorló párt története. Ahogy — Lenin után — a „számunkra” legfontosabb művészeti ág a film volt, ahogy az államigazgatás legfontosabb ágazata az államvédelem, úgy a történettudomány meghatározó, legrangosabb, politikai szempontból leglényegesebb részterülete a párttörténetírás volt. Több felszólaló is feszegette a párttörténetírás legátfogóbb problémáját: azt, hogy hogyan viszonyul ama történeti időszak általános, nemzeti történetéhez, amely időszakban már működik a kommunista mozgalom, illetve a közvetlen előzményét jelentő szociáldemokrácia. Ismét Szigeti József hangoztatta, hogy módszertani szempontból semmi jogosultsága sincsen az általános történettől elválasztott párttörténetnek. A kor valóságában azonban — erre több felszólaló rámutatott — a párttörténetírás nem csupán elkülönült történettudományi aldiszciplína volt, hanem a többi fölé helyezték. Nem csupán abban az értelemben, hogy a történeti ábrázolás minden részletét a párttörténetírás állásfoglalásaihoz kellett igazítani, hanem mennyiségi vonatkozásban is. A munkásmozgalom történetének bemutatása túltengett; jóval nagyobb teret kapott, mint amekkorát a korszak életében valójában elfoglalt. Különösen így volt ez a két világháború közötti időszak történeti ábrázolásának első, a Rákosi-időkben született feldolgozási kísérletei esetében, melyek lényegében a két háború közötti magyar kommunista mozgalom működésének, történetének ábrázolására szorítottak. Azt a képtelen látszatot igyekeztek kelteni, hogy a jelentéktelen illegális kommunista mozgalom oly mértékben volt a korszak meghatározó tényezője, hogy a történész a Horthy-korszak kielégítő képét jeleníti meg, ha bemutatja eme kizárólagos, meghatározó faktor működését.

A párttörténetírás bírálatában jelentős hangsúlyt kapott annak gyakorlatnak a kritikája, hogy a párttörténetírás lényegében az egy-egy párttörténeti korszak mozgalmi tevékenységét meghatározó legfontosabb ko-

rabeli párthatározatok illusztrálása korlátozódik. Nem tesz egyebet, mint azt, hogy bemutatja milyen mély hatást tett az illető határozat a dolgozók osztályharcára, idealizálja azokat a mozgalmi tényezőket, amelyeket a határozat támogatói és helyeslői közé lehet sorolni, és árulóként, elhajlóként, ellenségként leplezi le azokat a mozgalmi erőket, amelyek nem az egykori határozat szellemében működtek, vagy netán éppenséggel bírálják, vonalával szembenálltak.

Az akkori hivatalos párttörténetírás vezető korifeusai *Réti László* és *Nemes Dezső* azzal a sajátos érveléssel enyhítették a bírálat élet, hogy nem az a baj, hogy a párttörténetírás egykorú határozatok köré épül föl, hanem az, hogy a határozatok nagy része ismeretlen dokumentum: a szovjet vagy a hazai archívumok szuperbizalmas elzártságában lappang, a rákosista párttörténetírásnak sem áll rendelkezésére. A „vonal” képviselői hangoztatták: nem az a baj, hogy a párttörténetírás „határozat-központú”, hanem az, hogy nem elég „határozat-központú”: az eltitkolt egykori határozatok, ha a kutatás rendelkezésére állnának, döntő források lennének a párttörténetírásnak, meghatároznák értékeléseit. Mindkét félnek igaza volt, hiszen mindketten másról beszéltek. A bíráló felszólalók azoknak a határozatoknak fetisizálását kifogásolták, amelyek az éppen soros pártvezetés álláspontját képviselik és vetítik vissza a párttörténet múltjába; a „vonal” visszavonulóban levő képviselői viszont azokról a kanonizált felfogástól eltérő határozatokról beszélt, amelyeket a vezetés eltitkol. (Nem csupán a „határozat-központú” párttörténetírás módszertanának megvédése folyt itt: Nemes Dezső, de részben Réti is olyan határozatokat akart volna kiásni, amelyek saját egykori elítélt és bírált mozgalmi tetteiket állítanák a hivatalos állásponttól eltérő megvilágításba.)

A két háború közötti időszak párttörténetét elemezve már ezen a vitán felmerült két párttörténeti vonatkozású rehabilitáció. Több ezzel foglalkozó felszólaló követelte Lukács György 1928-as ún. *Blum-téziseinek* rehabilitálását. Annak a platform-tézisnek az igazolását, amely óvatosan felveti, hogy Magyarországon a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet célravezető és a magyar viszonyoknak megfelelő formája egy átmeneti forma: a demokratikus diktatúra. (A mai fül számára képtelen fogalom lényegében bizonyos polgári demokratikus vonásokat tartalmazó átmeneti helyzetet jelentett.) A tétel szöges ellentétben állt azzal az addig érvényes felfogással, amely szerint Magyarországon, ahol 1919-ben már lezajlott a szocialista forradalom, és ha néhány hétre is, de már volt proletárdiktatúra, megengedhetetlen, opportunista engedelmény visszahátrálni a polgári demokrácia követelésének platformjára, s nem

ragaszkodni ahhoz, hogy Magyarországon a szocialista forradalom „van soron”. Lukács a formulát nem maga találta ki. A Komintern 1928-as VI. kongresszusán elfogadott Komintern-program alkotta meg ezt az átmeneti formát. Ezt használta ki Lukács. A program szerzőjének, a Komintern második elnökének, Buharinnak a pozíciója azonban megingott, s ez lehetőséget adott arra, hogy a magyar mozgalmon belül megtartsa érvényét a korábbi felfogás. Az 1956-os vita Lukács egykori tézisében — okkal — a sztálinizmushoz vezető mozgalmi bürokratizmus elleni harc korai hagyományát látta, s ezért nem tekintette csupán történeti problémának, hanem aktuálpolitikai megfontolásból rehabilitálni kívánta. Sikkerrel. A „vonal” megszólaló képviselői is készséggel hajlottak erre, és a Párttörténeti Intézet igazgatója, Réti László ígéretet tett, hogy a téziseket nyilvánosságra hozzák.

A másik rehabilitációt nem történész, nem párttörténész, nem funkcionárius követelte, hanem író, *Sánta Ferenc*. József Attilának a kommunista pártból való kizárását hozta szóba: követelte annak kimondását, hogy a költőnek volt igaza az egykori szektás illegális párt politikájának bírálatában. Itt is kísérlet történt arra, hogy a két háború közötti mozgalom történetében egy korai antisztálinista hagyományt fedezzenek fel, s mivel a magyar költészet klasszikusáról s egyben a hazai baloldali politikai gondolat kimagasló művelőjéről van szó, ezt igyekezzenek a hazai közgondolkodás középpontjába állítani.

Sajátos rehabilitációs problémaként merült fel annak az 1936-os Komintern határozatnak elemzése és értékelése, amely feloszlatta az illegális magyar kommunista pártot arra hivatkozva, hogy az nem érvényesíti a Komintern VII. kongresszusának népfrontos vonalát az illegális magyar mozgalomban. Itt a rehabilitációt az egyébként „vonalas” álláspontot képviselő Nemes Dezső követelte, mivel személyesen érintett volt.

A párttörténet koncepcióját ért bírálatához azonnal csatlakozott az a kritikai szempont — ezt főleg *Kató István* felszólalása érintette —, hogy a Horthy-korszak párttörténetként megírt története a Lasalle értelmezése szerinti, vegytisztán szektás történetírás volt: egyesegyedül az illegális kommunista mozgalom működését helyeselte. Minden más tényező — Lasalle egykori szavait idézve — „egyetlen egységes reakciós tömeg” volt számára. Mindegyiküket azzal jellemezték, ami elválasztotta a kommunista párttól, s ehhez képest mellékes volt, ami esetleg szembe állította őket a Horthy-reakcióval. Mindenfajta baloldaliság inkább abban az összefüggésben szerepelt, hogy baloldali mivoltával tömegeket, bázist vont el a kommunisták elől, s nem úgy, hogy lehetséges szövetségesként jöhetett volna szóba. Ez elsősorban a két háború közötti szociáldemok-

rácia ábrázolására vonatkozott. Számos felszólaló kifogásolta, hogy 1948 és 1953 között a Réti által megfogalmazott párttörténeti koncepcióban a baloldali szociáldemokráciát az a vád érte, hogy álcázott jobboldaliság volt, hogy a baloldali szociáldemokraták azonos véleményen voltak a jobboldaliakkal, de nézeteiket baloldali frázisokkal álcázták, így jobban megtévesztették a radikális jóindulatú munkásokat, mint a jobboldaliak. A bírálók rámutattak arra, hogy ez a beállítás megfelelt a koncepciók pereket igazoló pártálláspontnak, annak történeti apológiája. Kató túlment a szociáldemokrata-problémán, és felrótta egyes mozgalmak — elsősorban a két háború közötti Kisgazdapárt — egyoldalú megítélését, amelyek beilleszkedtek a rendszer kereteibe, de sok tekintetben opponáltak is azt. Kató említette a polgári radikális mozgalom két háború közötti utóéletének, főleg a *Szép Szó* körének mellőzését, illetve ellenségként kezelését is.

Fontos rehabilitációs problémaként került a vita napirendjére a második világháború sztálinista megítélése. Két lényeges felszólalás érintette. *Köves Erzsébet* szembeszállt azzal a beállítással, amely a Szovjetunió a háború alatt a nyugati szövetségesekhez való viszonyát úgy tárgyalta, hogy hovatovább az a látszat keletkezett: a háború nem a Szovjetunió és nyugati szövetségesének küzdelme volt a hitleri Németország ellen, hanem egy szovjetellenes háború, amelyben az Egyesült Államok és Anglia a fasiszta Németország burkolt szövetségesei voltak. *Zsigmond László*, akinek egy vonatkozó tárgyú korábbi könyvét bírálatok érték, nem csupán nem ragaszkodott előző időszakbeli sztálinista koncepciójához és nem gyakorolt önmentegető önkritikát, hanem a probléma kifejtésében is szokatlanul messze ment.

A vitán olyan mértékben nyilvánult meg a „történészfront” szakmai közéletének és nyilvánosságának demokratizmusa — a demokratizmus követelése és a folyamat megindulása a demokratizálódás útján —, hogy a mából erre csak irigykedve nézhetünk. A múlt példáján látjuk igazán: mennyire leszoktatott az elmúlt harminc év a valódi vitákról, ahol az ellenfelek össze csapnak, ahol nem az történik, hogy elhangzik a már hivatalos rangra emelkedett, illetve a még csak divatos álláspont, s akkor mindenki, aki hajlandó megjelenni a vitán, a divatos álláspont bajnokaként lép fel. A Petőfi Kör vitáján jelen volt a többség által vitatott hivatalos álláspont több első vonalbeli képviselője is, akik — nyíltan vagy némileg taktikázva — igyekeztek megvédeni álláspontjaikat. *Andics Erzsébet* védte elsősorban a hivatalos marxista-leninista történészfrontot. Módszere a sztálinizmus jellegzetes, bázis-szinten összehasonlító mennyiségi szemlélete volt. A marxista történetírás, mint mondta, mennyiségileg

túlnyomó mértékben helyes átértékelő és új történeti koncepciót teremtő munkát végzett. Azon fogyatékoságai, amelyeket a vita felhánytorgat, s az 1953 utáni hivatalos szemlélet bírál — szerinte —, mennyiségi kérdés: nincs még elég új marxista történész ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre is kiterjedő, átfogó koncepciót dolgozzon ki. Azon szektás hibák pedig, amelyek annyira szemben álltak a XX. kongresszus utáni szemlélettel, hogy nyíltan Andics sem tartotta taktikusnak védeni őket, beállítása szerint szintén az új marxista történészgárda létszámhiányából és nem kielégítő marxista felkészültségéből származnak. Nála fogható meg legjobban az a mai nézőpontról groteszk felfogás, ami a kritikus-demokratikus felszólalók beszédeiben is lépten-nyomon megjelent, nevezetesen, hogy a sztálinista elméleti hibák forrása a marxizmus elméletének nem kielégítő ismerete. Andics lerohanta a régi, 1945 előtti történészek közül kritikus hangnemben felszólaló *Kosáry Domokost*. Felhánytorgatta 1945 előtti könyvét a fiatal Kossuthról, amelynek felfogása az 1956-os ellenzékiesség izzóan függetlenségi, 48-as szemléletű légkörében sem volt aktuális, s nem csupán a Révai-koncepcióval állt ellentétben. Andics Erzsébet ezzel maga ellen mozgósította a vita kritikus szemléletű résztvevőit, kiprovokálta, hogy kötelességüknek tekintsék magukat tőle elhatárolni.

A kritikus beállítottságú vitázók éles hangon vetették fel a „történelemszfront” *szervezeti* irányításának antidemokratizmusát. Sokan erőteljesen kifogásolták, hogy Andics Erzsébet a történelemszfront egyeduralkodója, az összes mérvadó szakmai szervezetnek — a Történelmi Társulatnak, a *Századok* szerkesztőségének — a legmagasabb rangú tisztségviselője, egyben pedig mint a pártközpont Tudományos Osztályának vezetője, a szakma pártirányítója.

A vitából kiviláglik, hogy ez a szervezetileg oly diktatórikusan leigázott és kézbe tartott szakterület, szervezeteiben is azonnal és harcosan reagált a politikai problémákra, és abban a pillanatban felvetette a demokratizálás problémáját, a szakmai koncepciók demokratikus újraértékelését, mihelyt a „nagypolitikai” vezetés szintjén erre a legcsekélyebb rezdülés biztatást adott. A vita utalt arra, hogy 1953-ban, rögtön a „júniusi út” meghirdetése után a *Századok* szerkesztőbizottsági ülése vitára tűzte az aktuális problémákat, s még több utalás történt a Századoknak a Petőfi Kör vitáját megelőző újabb, 1956 eleji szerkesztőségi ülésére, ahol már anticipálódott — a vezető történészek, a szakmát szervezetileg irányító elit körében — mindaz, amit a Petőfi Kör a széles nyilvánosság elé tárt. Többen utaltak arra, hogy 1956 elején hasonló módon megvitatta a problémákat a Történettudományi Intézet kollektívája is. A szakmai közélet szervezetei potenciális közéleti fórumok voltak, amelyek

a szakma diszciplináris problémáinak megbeszélését a legégetőbb „nagy-politikai” gondok megbeszélésére használták. Ennek oka leginkább az lehetett, hogy akkor az „ideológiai szempontból” kulcsdiszciplinának tekintett történettudomány szakterület közéleti jelentőségű, politikai súlyú volt, s a hangadó történészek ennek tudatában voltak. A demokratikus élű szakmai kritika 1953-1956-ban nem volt marginális szakmai jelenség.

A Petőfi Kör történészvitájának hozzászólói alapvető fontosságú problémákat is érintettek. Emögött az állott, hogy a felszólalók számára világos stratégiai koncepció adott politikai útmutatást. Utóbbi lényege az volt, hogy 1948-ban a „fordulat éve” *rossz irányú* fordulatot jelentett; a demokratikus szocializmusba való átalakulás felé nyitott, s annak több elemét már tartalmazó átmeneti formából — egy polgári demokratikus politikai vonásokat tartalmazó plebejus köztársaságból — a sztálinizmus felé tett „fordulatot” s ezzel a magyar szocialista fejlődést teljes egészében rossz útra terelte.

Érdemes megállni a koncepció kiinduló részénél, és egybevetni a közelmúltig érvényes ún. hivatalos állásponttal. Ez az álláspont minden demokratizálás után is vállalta a „kontinuitást” 1948-cal azzal, hogy elhatárolja magát az 1948-1953 között történt „hibák”-tól. Ez a megfogalmazás logikailag is azt jelenti, hogy mindaz, ami nem sorolható a hibák közé — a jelenségek, a meghatározó tényezők többsége pedig ilyen kellett, hogy legyen (hiszen a lekicsinylő „hiba” kifejezés magában rejti azt a feltételezést, hogy valaminek nem szabályos megnyilvánulása, hanem csupán elrontott végrehajtása), — mindaz megfelelt a szocializmus egyedül lehetséges és helyes modelljének. Ez a hivatalos felfogás azon az állásponton volt, hogy az 1948-1953 közötti időszakot lényegében a szocializmus eredményes építése, a nagy sikerek jellemzik, s ami „hiba” az idegen is volt eme eredményes építéstől. Ennél a felfogásnál az a szemlélet, amely az 1956-os vita marxista-leninista frazeológiában megnyilvánuló hozzászólói beszédeiben kifejezésre jutott, korszakkal járt előbb. Az 1956-os vitában megszólaló politikai platform szerint 1953-ban kísérlet történt arra, hogy az 1948-ban rossz irányú „fordulatot” tett fejlődést visszateleljék a helyes irányba. Ezt a próbálkozást 1955-ben — mai szóval élve — „visszarendezték”; a XX. kongresszus azonban igazságot szolgáltatott az 1953-as megújulási kísérletnek. 1956 nyarán a feladat csak az lehet, hogy a politikai vezetés visszatérjen az 1953-as júniusi útra. A politikai irányvonal, az aktuális feladat világos volt; az 1955 márciusi határozat visszavonása, politikai elítélése és visszatérés ahhoz, ami 1954 októbere tájt abbamaradt. Az 1956-os pártellenzéknek tehát végiggondolt és az

adott viszonyok között nyilvánvalóan megvalósítható programja volt. A vita ennek fontos dokumentuma.

A legfontosabb felszólalások ennek a koncepciónak alapján érintettek olyan kulcsfontosságú politikai kérdéseket, amelyekhez ma is nehezen nyúlunk. Persze nem minden elméletileg fontos felszólalás volt egyértelmű. Bizonytalan álláspont is elhangzott. *Mód Aladár* még mindig azt vallotta, hogy az 1953–1954-es vonal kibontakozása és érvényesülése során felbukkantak, majd dominálóvá váltak „jobboldali jelenségek”, s így az 1955-ös márciusi határozat bizonyos mértékig indokolt vagy legalábbis érthető ellenhatás volt erre. Mód szerint vissza kell térni az 1953-as vonalhoz, de úgy, hogy a „jobboldali jelenségek” újbóli felbukkanásának lehetőségét csírájában fojtsák el. Felszólalása felemásságával együtt a demokratikus vonalba sorolható. Ma is aktuális érvénnyel elemezte, hogy mivel a szovjet típusú szocialista rendszer rendkívüli mértékben összpontosította a politikai hatalmat, a személyi kultusz jelentkezése ilyen közegben emiatt a centralizáció miatt különös veszedelmeket rejt magában. Ezzel Mód rámutatott arra — a maga nyelvén —, hogy az ún. személyi kultusz nem diktátor hajlamú személyek ambíciójának és a környezet szolgálékűségének egymásra találása, ahogyan ezt lényegében a szovjet XX. kongresszus értékelése is beállította, hanem rendszer.

A legélesebb hangot *Zsigmond László* ütötte meg, aki mai szemmel is döbbenetes nyíltsággal és világossággal vetett fel két kérdést. Kijelentette, hogy az 1948 után megindult hidegháborús viszonyromlás az egykori antifasiszta koalíció nagyhatalmai között a Kominform 1947-es alakuló értekezletének hibás helyzetértékelő határozatából származott. A hidegháborúért való felelősséget ezzel egyértelműen a szovjet félre hárította. Az obskurus „határozatokban” való gondolkodás éles fegyver annak kezében, aki fegyverként akarja forgatni.

Nem kevésbé volt éles *Zsigmond* gondolatmenete, amikor kifejtette azt, hogy ha a szovjet párt vezető szerepet gyakorol a kommunista mozgalmon belül, akkor hibái különösen nagy kárt okozhatnak, tehát mozgalmi kötelesség is különös figyelmet fordítani a vezető párt hibáira, s azt „kitüntetett” élességgel bírálni.

Az akkori vita a ma számára sajátos nyelven beszél. Két lehetőség van. A ma vagy inkább a közelmúlt „áthallás” kritikájával szemben 1956-ban a kritikát marxista-leninista elméleti terminológiában megfogalmazva adta elő a bíráló. Ez az áthalláshoz képest egyenes beszéd, ám szigorú „dramaturgiai” kötöttsége van. Ebben a dramaturgiában a nyelv marxista-leninista „parteichinesisch” nyelvvé válik, amellyel minden mondanivaló elmondható. Még az is, amelynek kimondatását mega-

kadályozandó eme „newspeak” eredetileg létrejött. Ezen a nyelven nem kell ködösíteni, nem kell tartalmilag engedményt tenni, csak a barokk udvariasság kötelező szigorúan; a kritikának ezen a nyelven kell történnie. Az ingadozó rendszer ebben még valamiféle biztosítékot vél, még fenntartani véli annak illúzióját, hogy a nyelv által uralja a szellemet; aki ezen nyelven beszél, ha „vadakat mond is”, végső soron mégis csak az ő szövegét mondja. Visszatér az elbizonytalanodott rendszer korifeusaiba a régi bölcsesség; „a stílus az ember”, ha a mi stílusunk, az a mi hatalmunk.

Két kor gyökeresen különböző stratégiáját hasonlíthatja össze a mai olvasó. Az egykori történészvitánál jobb lehetőség aligha mutatkozik arra, hogy tudatosítsuk a két demokratizálási korszak értelmiségi közszellemének különbségeit. Mi, maiak gondolatilag végleg meghaladtuk a sztálinizmust. Túltettük magunkat gondolatvilága csontvázán; nyelvén is — de vajon tudunk-e még ügyünkért harcolni?

(1989. március)

Szabó Miklós